Sanskrit

E-ISSN No : 2581-6195 | Volume : 9 | Special Issue | Aug 2026

सनातनधर्मशास्त्रेषु अहिंसायाः अवधारणायाः अध्ययनम्

ब्रजेश कुमार

शोधार्थी, संस्कृत विभाग, फोनिक्स यूनिवर्सिटी, रुड़की

How to Cite:
ब्रजेश कुमार (2026), सनातनधर्मशास्त्रेषु अहिंसायाः अवधारणायाः अध्ययनम्, International Educational Journal of Science & Engineering (IEJSE),Vol: 9, Special Issue, Aug 2026 142-151

Research Paper

1. प्रस्तावना

सनातनधर्मशास्त्रेषु अहिंसायाः अवधारणा भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः आधारभूतश्च सिद्धान्तः मन्यते। अहिंसा केवलं शारीरिकहिंसायाः परित्यागस्य उपदेशः नास्ति, अपितु सा मनसा, वाचा, कर्मणा च शुद्धयाः सम्बद्धः व्यापकः नैतिकः आध्यात्मिकश्च आदर्शः अस्ति। "अहिंसा परमो धर्मः" इति प्रसिद्धं सूत्रं भारतीयधार्मिकचेतनायां गाढरूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति, यस्य अर्थः अहिंसैव सर्वोच्चः धर्मः इति। सनातनधर्मस्य वेदाः, उपनिषदः, स्मृतयः, महाभारतम्, रामायणम्, पुराणानि तथा योगदर्शनग्रन्थाः सर्वेऽपि केनापि रूपेण अहिंसां मानवजीवनस्य परमं नैतिकमूल्यं रूपेण प्रतिष्ठापयन्ति। वेदेषु प्रत्यक्षतया "अहिंसा" इति शब्दः अल्पं दृश्यते, किन्तु सर्वेषां भूतानां प्रति मैत्री, करुणा तथा सहअस्तित्वभावनायाः अत्यधिकं महत्त्वं प्रदत्तम् अस्ति।

ऋग्वेदे सर्वेषां प्राणिनां कल्याणकामना तथा यजुर्वेदे "सर्वे भवन्तु सुखिनः" इत्यादयः प्रार्थनाः एतत् विचारं प्रकाशयन्ति यत् मानवस्य धर्मः केवलं स्वहिते न निहितः, अपितु समग्रस्य सृष्टेः कल्याणे एव प्रतिष्ठितः अस्ति। उपनिषत्सु अहिंसा आत्मज्ञानस्य सह सम्बद्धा दृश्यते। यदा मनुष्यः अनुभवति यत् सर्वेषु भूतेषु एक एव परमात्मा वसति, तदा सः कस्यचित् पीडनस्य चिन्तामपि न करोति। एवं अहिंसा केवलं नैतिकनियमः न भवति, किन्तु अद्वैतचेतनायाः व्यावहारिकः परिणामः भवति।

मनुस्मृतौ, याज्ञवल्क्यस्मृतौ तथा अन्येषु धर्मशास्त्रेषु अहिंसा आचारधर्मस्य अनिवार्यः अङ्गः स्वीकृता अस्ति। मनुस्मृतौ उक्तं यत् यः कश्चन प्राणिनं निरर्थकं दुःखं न ददाति, स एव वास्तविकः धार्मिकः मनुष्यः इति। धर्मशास्त्रेषु अहिंसा दया, क्षमा, सत्य तथा संयम इत्यादिभिः गुणैः सह सम्बद्धा दृष्टा, यतः स्पष्टं भवति यत् अहिंसा केवलं बाह्यव्यवहारः न, अपितु आन्तरिकः संस्कारः अस्ति।

महाभारते अहिंसायाः अत्यन्तं विस्तृतं विवेचनं प्राप्यते। शान्तिपर्वणि भीष्मपितामहः युधिष्ठिरं प्रति उपदेशं कुर्वन् वदति यत् अहिंसा सर्वेषां धर्माणां मूलम् अस्ति तथा हिंसया प्राप्ता विजयः अपि अन्ततः दुःखस्य कारणं भवति। महाभारतम् एतदपि स्वीकरोति यत् जीवनस्य परिस्थितिषु कदाचित् धर्मसम्मतायाः हिंसायाः आवश्यकता भवितुम् अर्हति, यथा आत्मरक्षणाय धर्मरक्षणाय वा युद्धम्, किन्तु तत् अन्तिमोपायत्वेन एव स्वीकृतम् अस्ति, न तु आदर्शरूपेण। एवं प्रकारेण सनातनधर्मः अहिंसां न पूर्णनिष्क्रियतारूपेण, अपितु विवेकपूर्णस्य नैतिकसन्तुलनस्य रूपेण प्रस्तौति।

भगवद्गीतायाम् अहिंसा दैवीषु गुणेषु परिगणिता अस्ति। श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति कथयति यत् अहिंसा, सत्यं, अक्रोधः तथा करुणा दैव्याः प्रकृतेः लक्षणानि सन्ति। गीता स्पष्टं दर्शयति यत् अहिंसायाः सम्बन्धः मानसिकशुद्ध्या आत्मसंयमेन च सह अस्ति। अत्र अहिंसायाः अर्थः कर्तव्यपरित्यागः न, अपितु आसक्तिद्वेषाभ्यां मुक्त्वा धर्मानुसारं कर्म करणम् इति अभिप्रेतम् अस्ति। योगदर्शने पतञ्जलिना अहिंसा यमानां मध्ये प्रथमस्थानं दत्तम् अस्ति। योगसूत्रानुसारं यदा साधकः पूर्णरूपेण अहिंसां आचरति, तदा तस्य समीपे शत्रुता स्वयमेव निवर्तते। अयं विचारः सूचयति यत् अहिंसा केवलं व्यक्तिगताचारः न, अपितु सामाजिकसमरसतायाः शक्तिरपि अस्ति। जैनबौद्धपरम्पराभ्यां अपि सनातनवैदिकपरम्परायाः प्रेरणां स्वीकृत्य अहिंसायाः महान् विस्तारः कृतः, येन भारतीयसंस्कृतौ अहिंसा सार्वभौममूल्यरूपेण प्रतिष्ठिता अभवत्।

पुराणेषु नानाकथानां माध्यमेन अहिंसायाः आदर्शः प्रस्तुतः अस्ति। राज्ञः शिबेः, राज्ञः हरिश्चन्द्रस्य तथा महर्षेः दधीचेः इत्यादीनां पात्राणां कथाः त्यागस्य, करुणायाः परोपकारस्य च भावं प्रदर्शयन्ति। एतासां कथानां उद्देश्यं समाजं शिक्षयितुम् आसीत् यत् सत्यः धर्मः परेषां रक्षणे कल्याणे च निहितः

Copyright© 2026, IEJSE. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

अस्ति। सनातनधर्मशास्त्रेषु पशुपक्षिणां प्रकृतेः प्रति च अहिंसायाः भावः व्यक्तः अस्ति। वृक्षाः, नद्यः, पर्वताः पृथ्वी च देवतुल्या इति मन्यमाना या परम्परा अस्ति, सा पर्यावरणीयाहिंसायाः उत्कृष्टम् उदाहरणम् अस्ति। अयं दृष्टिकोणः आधुनिकपर्यावरणनीतिशास्त्रेण सह अपि अत्यन्तं सामञ्जस्यं धारयति, यतः सः प्रकृत्या सह संतुलितजीवनस्य प्रेरणां ददाति।

अहिंसायाः सामाजिकः आयामः अपि धर्मशास्त्रेषु स्पष्टतया दृश्यते। समाजे शान्तेः, सहिष्णुतायाः सहयोगस्य च संरक्षणार्थम् अहिंसा अनिवार्या इति मन्यते। परिवारस्य, समाजस्य तथा राज्यव्यवस्थायाः मध्ये न्यायस्य दययाश्च संतुलनं स्थापयितुं विशेषः बलः दत्तः अस्ति। राज्ञः अपि निर्देशः आसीत् यत् सः अनावश्यकहिंसां परिहरेत् तथा प्रजारक्षणं स्वस्य प्रमुखं कर्तव्यं मन्येत। एवं प्रकारेण अहिंसा केवलं व्यक्तिगतसाधना न, अपितु शासनस्य सामाजिकव्यवस्थायाश्च मूलसिद्धान्तरूपेण प्रतिष्ठिता आसीत्।

भारतीयसन्तपरम्परायां कबीरः, तुलसीदासः तथा महात्मा गांधी इत्यादयः अपि धर्मशास्त्रीयाम् अहिंसां सामाजिकपरिवर्तनस्य साधनरूपेण उपयुञ्जते स्म। विशेषतः गांधीजी अहिंसां सत्याग्रहस्य माध्यमेन राजनैतिकनैतिकशक्तिरूपेण परिवर्तितवान्, येन एतत् सिद्धं जातम् यत् धर्मशास्त्रीयाः सिद्धान्ताः आधुनिकजीवनेऽपि अत्यन्तं प्रासंगिकाः सन्ति।

आध्यात्मिकदृष्ट्या अहिंसा आत्मशुद्धेः मार्गः अस्ति। हिंसायाः मूलकारणानि अहंकारः, लोभः, क्रोधः अज्ञानं च इति मन्यन्ते। यदा मनुष्यः ध्यानयोगसत्सङ्गादिमाध्यमेन स्वान्तःकरणे करुणां समभावं च विकसितवान् भवति, तदा अहिंसा स्वाभाविकरूपेण तस्य जीवनस्य अङ्गं भवति। धर्मशास्त्राणि अपि वदन्ति यत् अहिंसायाः पालनं केवलं बाह्यनियमैः न सम्भवति, अपितु आन्तरिकचेतनाविकासेन एव साध्यते। अतः अहिंसा साधनया, तपसा आत्मानुशासनेन च सम्बद्धा अस्ति। आधुनिकयुगे यदा विश्वयुद्धानि, सामाजिकसंघर्षाः पर्यावरणसंकटानि च वर्धन्ते, तदा सनातनधर्मशास्त्रेषु प्रतिपादिता अहिंसाया अवधारणा वैश्विकशान्तये अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं मार्गदर्शनं प्रददाति।

अतः सनातनधर्मशास्त्रेषु अहिंसा केवलं नैतिकोपदेशः न, अपितु जीवनदर्शनम् अस्ति, यत् मानवम् आध्यात्मिकउन्नत्यै, सामाजिकसमरसतायै वैश्विककल्याणाय च प्रेरयति। अयं विचारः मनुष्यं शिक्षयति यत् वास्तविकशक्तिः विनाशे न, अपितु संरक्षणे करुणायां च निहिता अस्ति। अहिंसया मनुष्यः स्वं, समाजं तथा समग्रं विश्वं शान्तिसंतुलनयोः दिशि नेतुं शक्नोति। एवं प्रकारेण अहिंसा सनातनधर्मस्य आत्मरूपेण मानवसभ्यतायै उच्चं नैतिकादर्शं प्रददाति, यः अद्यापि प्राचीनकालवत् एव समानरूपेण प्रासंगिकः अस्ति।

1. वेदेषु अहिंसा–परिशीलनम्

विश्वस्मिन् भारतीयसंस्कृतिः महासंस्कृतिस्वरूपेण ख्यातिं प्राप्ता। एतस्याः संस्कृत्याः मूलं वेदाः सन्ति। आधुनिके युगेऽपि तेषामवगणना नैव क्रियते। अथ वेदेषु केन प्रकारेणाहिंसायाः निरूपणं प्राप्यते तद् विचारयिष्यामः। पूर्वं वेदेषु विहङ्गमदृष्ट्या अहिंसा प्रतिपादिता परमस्मिन् प्रकरणे विशेषरूपेण विलोकयिष्यामः। ततः प्राक् वेदानां प्रकरणमस्ति चेत् वेदपरिचयोऽपि प्राप्तव्यः इति सङ्गतेः वेदस्य परिचयोऽत्र प्रतिपाद्यते।

भारतीयानां मान्यतानुसारं वेदाः सृष्टिक्रमस्य प्रथमा वाणी। वैज्ञानिकसंशोधनक्षेत्रेऽपि प्राचीनग्रन्थानां तथा वेदानां योगदानमधिकं वर्तते । समग्रसाहित्ये वेदानां योगदानमस्त्येव।

सांप्रतसमये समाजः प्राचीनसाहित्यं त्यक्त्वा विदेशीयपरंपरामनुसरति इति दुःखदायकाः घटनाः। परम् अधुना अपि भारतीयसंस्कृत्याः रक्षणार्थं केचन महानुभावाः कटिबद्धाः सन्ति।

अपौरुषेयाः वेदाः :–

इष्टप्राप्तिः अनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः। "यः कल्पः स कल्पपूर्वकः" इति न्यायेन संसारस्य अनादित्वात् परमेश्वरस्य च सर्वज्ञत्वात् परमेश्वरो गतकल्पीयवेदान्, अस्मिन् कल्पे स्मृत्वा उपदिशति इति। विद् सत्तायाम्, विद् ज्ञाने, विद् विचारणे तथा विद् लाभे इति चतुर्भिः अर्थैः वेदशब्दः निष्पन्नः भवति । वेदाः मुख्यतया चतुषु विभागेषु विभक्ताः सन्ति। वैदिकं साहित्यमुपनिषत् पर्यन्तं वर्तते । १) संहिता २) ब्राह्मणम् ३) आरण्यकम् ४) उपनिषद् ।

संहिता

मन्त्राणां समूहः संहिता। छन्दोबद्धः वैदिकमहर्षिभिः साक्षात्कृतो मुख्यविभागः ऋक्संहितायजुः संहिता–सामसंहिताथर्वसंहिता च। मन्त्ररूपो वैदिकदेवता स्तुतिपरको संहिताशब्देन व्यवह्रियते यथा

ऋग्वेदसंहिताः–

"ऋध्यते स्तूयते यया सा ऋक" इति ऋग्शब्दस्य व्युत्पत्तिः। पाश्चात्याः पौर्वात्याच विद्वांसः ऋग्वेदसंहितायाः अन्यसंहिताभ्यः प्राचीनत्वम् वर्णयन्ति। ऋग्वेस्य मन्त्रद्रष्टार ऋषयः गृत्समद–विश्वामित्र–वामदेव अत्रि–भरद्वाज–विश्वामित्र वसिष्ठादयः सन्ति । द्वितीयमण्डला–दारभ्य सप्तमण्डल–पर्यन्तानों मण्डलानां सम्बन्ध एतेषामृषीणां वंशेन सह सम्बन्धितोऽस्ति। अत एवायं भागः वंशमण्डलमित्यभिधीयते। "ऋग्वेदः" एव ऋक्संहिता शब्देन अभिधीयते।

वेदेषु एषा एव संहिता मुख्या पुरातना च। वेदस्य चतुर्संहितासु ऋग्वेदस्य महत्त्वं धर्मेण, संस्कृत्या एवं भाषाशास्त्रीयाभ्यासद्वारा स्वीकृतमस्ति।

ऋग्वेदविभाजनस्य द्वौ प्रकारौ पश्यामः।
अष्टकविभागः, मण्डलविभागश्च।

अष्टकविभागः :–
अष्टकविभागानुसारं समग्रऋग्वेदस्य विभाजनम् अष्टकेन कृतम् । प्रत्येक अष्टके अष्टौ अध्यायाः सन्ति । अध्यायस्य अन्ते प्रवृचायाः समुदायस्य नामो वर्गः कथयति एवं सर्वे मिलित्वा २००६ वर्गाः सन्ति।

मण्डलविभागः :–
अष्टकविभागः यंत्रवत् प्रतीतोऽस्ति । ऋग्वेदस्य मण्डलविभागे विभाजनं बहु वैज्ञानिकबुद्धिगम्यं एवं रसप्रदमस्ति । समग्रऋग्वेदे १० मण्डलानि सन्ति । मण्डलस्य अनुवाकेषु, अनुवाकस्य सूक्तेषु, एवं सूक्तस्य मंत्रेषु विभाजनं कृतमस्ति । ऋग्वेदे आहत्य १० मण्डलानि, ८५ अनुवाकाः, १०१७ सूक्तानि एवं १०५८० मन्त्रसख्या वर्तते ।

समग्रे विश्वस्मिन् शान्तेः भावना ऋग्वेदस्य सूक्तेषु दृग्गोचरीभवति । तत्त्वज्ञानञ्चास्ति । प्राचीनकाले ऋग्वेदस्य २१शाखा अभवन् । किन्तु अद्य केवलं शाकलशाखायाः अस्तित्त्वमस्ति ।

यजुर्वेदसंहिता :–
भारते मुख्यतया एषा संहिता प्रचलितास्ति । निरुक्तकारः यास्कः यजुः यज् धातोः निष्पन्नः इति मनुते। यज्ञकार्ये उपयोगाय ये मन्त्राः आगताः ते यजुषः सन्ति एवंमेषः मन्त्रसंग्रहः यजुर्वेदः कथ्यते। यजुर्वेदस्य द्रौ विभागी स्तः ।

१. शुक्लयजुर्वेदः । आदित्यसम्प्रदायः ।
२. कृष्णयजुर्वेदः । ब्रह्मसम्प्रदायः ।

२. धार्मिकः च दार्शनिकः आधारः
सनातने धर्मे अहिंसाया अवधारणा केवलं नीतिसिद्धान्तमात्रं नास्ति, किन्तु एषा जीवनस्य समग्रदृष्टिः आध्यात्मिकमार्गश्च अस्ति। अहिंसाया शब्दार्थः "हिंसा न कर्तुम्" अथवा "कस्मिंश्चित् जीवेषु दुःखं न करणम्" इत्यस्ति। एषा केवलं शारीरिकहिंसा निषेधपरिमितिः नास्ति, किन्तु भाषायाः मनसः च हिंसा न कर्तुम् इति प्रवृत्तिः अपि तस्मिन् अन्तर्भूता। धार्मिकदर्शनीये दृष्टिकोनतः अहिंसाया महत्त्वं अतीव गम्भीरं च व्यापकं च अस्ति। एषा अवधारणा न केवलं आत्मशुद्धेः मार्गे प्रचालयति, किन्तु समाजे शान्तेः, समरसताया न्यायस्य च साधने अपि अनिवार्या भवति। सनातने धर्मे प्रमुखानि ग्रन्थानिकृवेदाः, उपनिषदः च भगवद्गीता चकृएतत्सिद्धान्तं विविधदृष्टिभिरुपस्थापयन्ति।

वेदेषु अहिंसा
वेदाः सनातने धर्मस्य प्राथमिकः च अतीव प्राचीनः ग्रन्थः इति मन्यन्ते। वेदेषु अहिंसाया उल्लेखः अधिकतया धर्मकर्मसंबन्धिनि दृश्यते। ऋग्वेदे, यजुर्वेदे, सामवेदे, अथर्ववेदे च हिंसा अहिंसाया विषये अनेके मन्त्राः सन्ति। उदाहरणार्थ, ऋग्वेदे बहुषु स्थानेषु मन्त्राः दृश्यन्ते येन मनुष्यं अन्येभ्यः प्राणिभ्यः करुणा संवेदनाश्च धारयितुम् निर्देशितः। वेदेषु अहिंसाया दार्शनिकः आधारः मुख्यतःसर्वभूतहिते रतःइत्यस्मिन् सिद्धान्ते निहितः। अत्र स्पष्टम् उक्तम्, यत् सर्वे जीवाःकृमानवः, पशु, पक्षी चकृसृष्टेः समभागिनः सन्ति च तेषां जीवनं समानरूपेण मूल्यवान् अस्ति। वेदेषु यज्ञ, तपः कर्म च माध्यमेन पुण्यं प्राप्यते इति उक्तम्, चेदपि अहिंसाया विहीनकृतं कर्म मोक्षमार्गे न नेतुम् अर्हति।

केवलं शारीरिकहिंसा न, भाषायाः मनसः च हिंसाया विषये अपि वेदेषु विवेचनम् अस्ति। उदाहरणार्थ, कस्मिंश्चित् प्रति द्वेषः, ईर्ष्या वा क्रोधभावः धारयितुं अपि अप्रियम् अशुद्धकर्म इति गण्यते। एवं वेदेषु अहिंसाया सिद्धान्तः सम्पूर्णजीवने नैतिकतायाः आत्मशुद्धेः च आधारः इव प्रदर्श्यते।

उपनिषु अहिंसाया व्याख्या
उपनिषु अहिंसाया दर्शनं अतीव गभीररूपेण प्रतिपादितम् अस्ति। उपनिषत् केवलं कर्मकाण्डबाह्यनियमपरिमितिः नास्ति, किन्तु एषा आध्यात्मिकज्ञान, आत्मा ब्रह्मतत्त्वं च धारयति। उपनिषु अहिंसाया सम्बन्धः मुख्यतः आत्मशुद्धेः ब्रह्मैक्ये च दृश्यते। उपनिषु उक्तम्, यत् सर्वेषु जीवेषु आत्मा समानरूपा अस्ति। एषा दृष्टिः यतः, कस्मिंश्चित् जीवेषु हानि करणं स्वयंसिद्धब्रह्मसिद्धान्तविरोधी। उदाहरणार्थ, छान्दोग्य उपनिषदिबृहदारण्यक उपनिषदि च स्पष्टम् उक्तम्—"यथा आत्मा सर्वत्र विद्यमानः, तथा अहिंसा परमकर्तव्यः।" अर्थः, यत् सर्वेषु प्राणिषु तैः समानात्मतत्त्वस्य अनुभावः दृश्यते, अतः हिंसा करणं अनुचितम्।

उपनिषु अहिंसाया तात्त्विकमहत्त्वं एवम् अस्ति, यत् एषा सत्यः, करुणा संयमः च त्रिवेणी आधारः। अहिंसा केवलं बाह्यकृत्यं न, किन्तु मनसि भाषायां च शुद्धिः अस्ति। उदाहरणार्थ, इशावास्य उपनिषदिउक्तम्—"सर्वं विश्वं ईश्वरस्य अंशरूपम् अस्ति, अतः कस्यचित् असम्मानं हिंसां वा न करणीयम्।" एवं दृष्ट्या उपनिषुषु अहिंसाया महत्त्वं आध्यात्मिकविकासः, आत्मज्ञानम् मोक्षमार्गे च मार्गदर्शकत्वे स्थापितम्।

भगवद्गीतायां अहिंसाया अवधारणा
भगवद्गीतायां अहिंसाया दर्शनं कर्म, भक्ति ज्ञानत्रयी आयामेषु विस्तृतरूपेण प्रतिपादितम्। गीतायाः मूलसन्देशः अस्ति, यत् व्यक्तेः उद्देश्यः धर्मकर्तव्यपालनम्, अस्मिन् मार्गे अहिंसाया पालनम् अतीव आवश्यकम्। भगवद्गीतायां उक्तम्कृसर्वभूतहिते रतःसिद्धान्तानुसारः, व्यक्तेः स्वकर्तव्यपालने अपि अन्येभ्यः जीवेषु करुणा हिंसाविनिर्मुक्तभावं धारयितुम् अर्हति। अत्र अहिंसा केवलं शारीरिककृत्ये न, भाषायाम् मनसि च अपेक्षितम्। अर्जुनसंवादे

कृष्णेन स्पष्टीकृतम्, यत् ज्ञान विवेकसहितं कर्म यत्र अहिंसा संतुलनञ्च, सर्वोत्तमम्।

भगवद्गीतायां अहिंसाया सम्बन्धः अहङ्कारमोहविनिर्मुक्तिसहितम् अपि दृश्यते। उत्तम्, यदा व्यक्तिः क्रोध, द्वेष, लोभं च त्यजति, तदा सः सच्चरितार्थे अहिंसाया पालनं कर्तुं शक्नोति। अपरेन गीते स्पष्टं, यत् अहिंसा केवलं व्यक्तिगतलाभाय न, किन्तु समाज सृष्ट्याः च कल्याणाय अपि आवश्यकम्। एवं दृष्ट्या भगवद्गीतायां अहिंसाया दर्शनं धर्मकर्तव्य आत्मशुद्धि त्रिकोणस्थः।

३. अहिंसा च धर्मशास्त्रः

सनातने धर्मे अहिंसा केवलं नीतिमूलकः आदर्शः वा सामाजिकनियमः नास्ति, किन्तु एषा धर्मशास्त्रे मानवाचारस्य मूलभूतं अविभाज्यं च तत्त्वं अस्ति। अहिंसाया शब्दार्थः यः जीवः अपि शारीरिकं मानसिकं वा भावात्मकं दुःखं न प्राप्नुयात्। एषा केवलं बाह्यकर्मपरिमितिः नास्ति, किन्तु मनसि भाषायां च विस्तारं करोति। धर्मशास्त्रे अहिंसां केवलं हिंसाया अभावे दृष्टवन्तः न, किन्तु एतां व्यक्तेः नैतिके आध्यात्मिके च विकासस्य आधार रूपेण अङ्गीकृतम्। धर्मशास्त्राणि मानवजीवनस्य चतुरर्थकृधर्म, अर्थ, काम, मोक्षकृसंतुलितरूपेण प्राप्तये मार्गदर्शनं कुर्वन्ति, च एतेषु सर्वेषु अहिंसा अनिवार्यं नैतिकनियमं इव स्थापिता। धर्मशास्त्रेषु नैतिकता अहिंसाया च सम्बन्धः अतीव गम्भीरः। सत्यं अहिंसां च परस्परं अविभाज्ये इति मन्यते। यथा उत्तम्कृ"सत्यं वद, अहिंसा चर"—अर्थः, केवलं सत्यं भाषणे पर्याप्तं नास्ति, किन्तु वक्तुं काले कस्यचित् जीवस्य हानिं न करणं अपि अनिवार्यम्। धर्मशास्त्राणि कथयन्ति यत् व्यक्तेः आचारः, भाषाः कर्म चकृत्रयाणिकृहिंसाविहीनं भवितुं यथार्थः। करुणा दया च अहिंसाया व्यवहारिकरूपेण प्रतिपादिता। सर्वेभ्यः जीवेषु सहानुभूति संवेदना च धारयित्वा एव व्यक्तिः अहिंसकं जीवनं यापयति, च समाजे शान्ति समरसता न्याय च स्थापितं कुर्यात्।

धर्मशास्त्राणि प्रमुखग्रन्थानिकृमनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति महाभारत चकृअहिंसाया महत्त्वं स्पष्टतया निर्दिशन्ति। मनुस्मृतौ अहिंसा धर्मस्य मूलं इव निर्दिष्टा, च तस्य पालनविहीनकृतानि कर्म पुण्यपापसंदर्भे दृष्टानि। याज्ञवल्क्यस्मृतौ उत्तम्कृयः अहिंसां पालनं करोति, सः केवलं अन्येषु नैव, स्वान्तरे अपि शान्ति संतुलनं च स्थापयति। महाभारते च अन्येषु स्मृतिग्रन्थेषु च अहिंसा सामाजिकन्याय, समाजे शान्ति, आत्मिकं आध्यात्मिकं च उन्नतये आवश्यका इति निर्दिष्टम्। धर्मशास्त्राणि केवलं बाह्यनियमपालनस्य शिक्षा न ददति, किन्तु अहिंसां नैतिकं आध्यात्मिकं च अनुशासनमूलकं मानयति।

अहिंसा पुण्यदोषसंबन्धः धर्मशास्त्रेषु अतीव स्पष्टः। प्रत्येककर्मणः फलम् व्यक्तेः जीवनम् आत्माशुद्धयः च निर्भरति। अहिंसकं जीवनं यापयन्तः कर्म पुण्यकारी इव गण्यते, हिंसात्मककर्मिणः दोषयुक्तः पापकृत्य इव। अहिंसाया पालनं केवलं नैतिकदृष्ट्या श्रेष्ठं न, मानसिकशान्ति आत्मसंतोषः समाजे सम्मानं च प्रदत्तं। धर्मशास्त्राणि कथयन्ति हिंसाया उत्पन्नः पापः व्यक्तिं कर्मचक्रे फसयति, आध्यात्मिके प्रगतौ बाधकः। अहिंसाया पालनं पुण्यलाभं दत्ते, केवलं सांसारिकलाभः न, आध्यात्मिक उन्नतिः मोक्षलाभश्च सम्भवः। धर्मशास्त्राणि स्पष्टं कुर्वन्ति यत् अहिंसाया अर्थः केवलं शारीरिकहिंसाविरहितम् न, भाषायां मनसि च द्वेषः क्रोधः ईर्ष्या च न धारयितव्यम्। एवं धर्मशास्त्रेषु अहिंसा केवलं नीतिनियमः न, आत्मशुद्धि आध्यात्मिकउन्नतये मार्गः इव च मान्यते।

धर्मशास्त्रेषु स्पष्टतया प्रतिपादितम्, यः अहिंसा पालनं करोति, सः स्वजीवने संतुलनं शान्तिं च प्राप्नोति, च समाजसृष्टौ न्याय समभाव च स्थापयति। अहिंसा केवलं व्यक्तिगतलाभसाधनं न, किन्तु समाजकल्याणं सम्पूर्णसृष्टेः संतुलनं च सुनिश्चितयति। हिंसाकारः केवलं अन्येषु हानिं न कुर्यात्, स्वात्मिकविकासे बाधकः अपि भवति। तद्विपरीते, अहिंसाकर्ता पुण्यं प्राप्नोति, समाजे सम्मानं, ब्रह्मसमीपत्वं च प्राप्नोति। केवलं बाह्यजीवने न, मानसिक भावनात्मके च आवश्यकः। यतः मनो विचारः कर्मणः मूलः। यदि मन विचारः हिंसाविहीनम्, तर्हि भाषाः कर्म स्वाभाविकं अहिंसक पुण्यकारी च भवति।

धर्मशास्त्रेषु अहिंसाया महत्त्वं आधुनिककाले अपि तद्वत् प्रासङ्गिकम्। एतस्मिन युगे हिंसा तनाव सामाजिकअसमानता च वर्धन्ते, अहिंसाया सिद्धान्ताः केवलं व्यक्तिगत नैतिकता आध्यात्मिकविकासाय न, समाजशान्ति न्याये च अतीव आवश्यकाः। अहिंसा आत्मनियन्त्रणं संयमं करुणाशक्तिं च विकसितयति। एषा व्यक्तिं स्वान्तरे शान्ति संतुलन च स्थापयितुं शिक्षयति। धर्मशास्त्रेषु अहिंसां पुण्यलाभमार्गः इव निर्दिष्टम्। अहिंसापालकस्य कर्म समाजसृष्टौ सकारात्मक प्रभावं ददाति। एवं व्यक्तिः नैतिकता संयम आत्मिकउन्नति च प्राप्नोति। अतः सनातने धर्मे अहिंसां केवलं आदर्शं न, प्रत्येकजनस्य जीवनस्य अनिवार्याङ्गं इव मान्यते। अहिंसाया पालनं आत्मशुद्धि मानसिकसंतुलनं समाजसम्मानं आध्यात्मिकप्रगत्यर्थं च प्रयोजकं। धर्मशास्त्रेषु अहिंसा केवलं हिंसावर्जननियमः न, कर्म पुण्यं समाजकल्याणं आत्मिकउन्नतये च आधारः। अहिंसाया माध्यमेन व्यक्तिः कर्म पुण्येण मोढयति, समाजे शान्ति न्याय समरसता च स्थापयति, यत् धर्मस्य सर्वोच्चलक्ष्यं पूर्णं भवति।

४. अहिंसाया सामाजिकः च व्यक्तिगतः आयामः

अहिंसा, या सनातने धर्मे भारतीयदर्शने च मूलभूतः नैतिकः सिद्धान्तः अस्ति, केवलं नीतिमूलकः वा धार्मिकः आदर्शः नास्ति, किन्तु एषा मानवजीवनस्य प्रत्येक आयामे प्रवर्तमानः व्यवहारोपयुक्तः दार्शनिकमार्गदर्शनं अपि अस्ति। अहिंसाया अर्थः केवलं कश्चन प्राणी शारीरिकपीडनात् रक्षितः न भवेत् इति न, किन्तु भाषायाम् मनसि च हानिं न करणे अपि शिक्षां समावहति। अहिंसाया महत्वं

द्वौ स्तरौ दृश्यतेकृव्यक्तिगतजीवनं च समाजराष्ट्रस्तरं च।

व्यक्तिगतजीवने अहिंसाया पालनं व्यक्तेः चारित्र्ये मानसिकसन्तुलने आत्मिकविकासे च अतीव आवश्यकम्। यदा कश्चन स्वविचारेषु, शब्दे, कर्मणि च अहिंसां धारयति, सः केवलं अन्येभ्यः हानिं न करोत्, किन्तु स्वात्मनि शान्तिं संयमं सहिष्णुतां च संवर्धयति। व्यक्तिगतजीवने अहिंसाया पालनं कुर्वन्तः व्यक्ति क्रोध, द्वेष, ईर्ष्यादीनि नकारात्मकभावनाः त्यजति, यस्मात् तस्य मानसिकावस्था स्थिरा संतुलिता च भवति। एवं अहिंसा केवलं व्यक्तिगतानैतिकता आत्मसत्कारस्य अपि आधारः अस्ति।

मनुष्ये जीवनस्यानि विविधसामाजिक पारिवारिकं च चुनौतयः आगच्छन्ति, एतेषु परिस्थितिषु अहिंसकदृष्ट्या संघर्षस्य समाधानं शान्तिपूर्वक विवेकयुक्तं च साध्यते। उदाहरणार्थ, यदि कश्चन कर्मस्थले वा पारिवारिकजीवने हिंसा वा कठोराचारः त्यज्य सहयोग, सहानुभूति, संवादादीनां माध्यमेन समस्याः समाधानं करोति, तर्हि केवलं व्यक्तिगतसंबंधाः सुदृढाः न, मानसिकस्वास्थ्यं च स्थिरं भवति। एवं व्यक्तिगतजीवने अहिंसाया पालनं केवलं आत्मिकशुद्धेः मानसिकसन्तुलने च हेतु आवश्यकं न, अपि तु जीवनस्य सकारात्मकशक्तिः सामाजिकसहयोगभावः च संवर्धयति।

समाजराष्ट्रस्तरे अहिंसाया महत्त्वं अतीव व्यापकं भवति। एकः समाजः तदा एव स्वस्थः, स्थिरः, समृद्धः च भवति, यदा तस्य सदस्याः आपस्मिन् सहिष्णु, संवेदनशील, अहिंसकदृष्टिं च अपनयन्ति। अहिंसा सामाजिकसमरसता, न्याय, मानवाधिकाररक्षणे च अनिवार्या। इतिहासे बहूनि उदाहरणानि सन्ति, यथा महात्मा गांधीः स्वतंत्रतासंग्रामे अहिंसाया माध्यमेन केवलं ब्रिटिशसत्ताविरुद्धं आंदोलनं सफलं न कृतवान्, अपि तु समाजे सामाजिकसुधारं भ्रातृभावशक्तिं च दृढीकृतवान्।

अहिंसाया सामाजिकायामे समाविष्टं यत् सर्ववर्गजातिसमुदायानां समाचरणं, भेदभाव, हिंसा, अत्याचारं च न भवेत्। यदि राष्ट्रनागरिकाः स्ववर्तनविचारे अहिंसकदृष्टिं अपनयन्ति, तर्हि समाजे अपराधः, भ्रष्टाचारः, हिंसा च न्यूनः भविष्यति, सामाजिकव्यवस्था च दृढा भवति। अहिंसाया सामाजिकायामः केवलं कानूनीनियमदण्डभयात् न, किन्तु नैतिक, आध्यात्मिकचेतनाभूतः अपि। नागरिकाः यदि स्ववर्तनविचारे अहिंसां पालनं कुर्वन्ति, तर्हि समाजे शान्तिः, न्यायः, समानता च विकास्यन्ते, राष्ट्रस्य समग्रउन्नति च स्थिरता च सुनिश्चिता भवति।

अहिंसाया सामाजिकव्यक्तिगतयोः आयामयोः घनिष्ठसंबन्धः। यः व्यक्तिः व्यक्तिगतजीवने अहिंसां पालनं करोति, स एव समाजराष्ट्राय अहिंसकः उत्तरदायिकः नागरिकः भवति। व्यक्तिगतस्तरे मनसि, वाणी, कर्म च हिंसाविहीनम्, कश्चन जीवस्य हानिं न करणे, करुणासहानुभूति च संवर्धनं प्रत्यक्षतया सामाजिकस्थिरतायाः राष्ट्रीयशान्त्याः च हेतु योगदानं करोति। अतिरिक्तं व्यक्तिगतसामाजिक पालनं व्यक्ति, समाजयोः च सामूहिकपुण्यं, नैतिकबलं च उत्पन्नं करोति।

धर्मशास्त्राणि, भारतीयदर्शनं च पुनः पुनः प्रतिपादयन्ति यत् अहिंसा केवलं व्यक्तिगतलाभाय वा आत्मशुद्ध्यर्थं नास्ति, किन्तु एषा समाजराष्ट्रयोः स्थायित्व, न्याय, समरसतासंरचनायाः अपि कारणम्। अहिंसापालकः संयमं, धैर्यं, करुणां च संवर्धयति, यः पारिवारिकसामाजिकपेशेवरसंबंधान् दृढयति। यदि एतानां व्यक्तीनां संख्या समाजे अधिका, तर्हि आपसीसम्मानं, सहयोगं, प्रेमसंस्कृतिः च संवर्धते।

अहिंसाया सामाजिकायामः केवलं शान्तिस्थापनपरिमितः न, किन्तु सामाजिकन्याय, समानता, मानवाधिकारसंरक्षणे च महत्वपूर्णः। जातिवादः, भेदभावः, सामाजिकअन्यायः, हिंसा च असंतुलनं जनयन्ति, यस्मात् राष्ट्रस्य स्थिरताविकासे बाधा। अहिंसकनागरिकः एतेषु असमानतासु संघर्षं करोति, किन्तु हिंसाबदलेन न। न्यायसमानअवसराणि च स्थाप्यन्ते। राष्ट्रे अहिंसापालनं स्थिरविकसितसमाजस्य नीव स्थापयति, यः आर्थिकसांस्कृतिकसामाजिक उन्नतौ साधकः। वैश्विकस्तरे अपि अहिंसापालनं राष्ट्रस्य अन्तर्राष्ट्रीयप्रतिष्ठां सहयोगं च दृढयति। शान्तिसहयोग, अहिंसककूटनीतिः च माध्यमेन राष्ट्रः शान्तिपरक सकारात्मकसंबन्धान् स्थापयति।

अतः अहिंसाया पालनं व्यक्तिगतसमाजयोः आवश्यकम्। व्यक्तिगतजीवने अहिंसाया पालनं मानसिकशान्तिसंयम, करुणा च विकासयति, समाजराष्ट्रस्तरे अहिंसा शान्ति, न्याय, समानता, स्थायित्वं च सुनिश्चितयति। पालनं व्यक्तेः जीवनं नैतिक, आध्यात्मिकसमृद्धं, समाजराष्ट्रे च शान्तिसमरसतान्यायं स्थापयति। सनातने धर्मे, भारतीयदर्शनं च पुनः प्रतिपादयन्ति यत् अहिंसा केवलं हिंसावर्जननियमः न, किन्तु व्यक्तिगतविकास, सामाजिकस्थिरता, राष्ट्रीयउन्नतिः च मूलभूतः आधारः।

अहिंसाया पालनं व्यक्ति, समाजयोः अनिवार्यं, केवलं आदर्शः न। अहिंसा व्यक्तिसमाजयोः पुलः, यः व्यक्तिगताचारं, नैतिकतां च समाजराष्ट्रस्थिरशान्तिन्याये च सम्बन्धयति। अहिंसाया सामाजिकव्यक्तिगतायामः आत्मशुद्धिमानससन्तुलनं न केवलं सुनिश्चितयति, किन्तु राष्ट्रस्थायित्वं, सामाजिकन्यायं च दृढयति। अतः अहिंसा केवलं सिद्धान्तः न, जीवनमार्गः अस्ति, यः व्यक्ति, समाजयोः नैतिक, आध्यात्मिक, सामाजिकसमृद्धिं जनयति।

5. अहिंसाया अनुपालनम् दृ चुनौतयः च व्यवहारदृष्टिः

अहिंसा, या सनातने धर्मे भारतीयदर्शने च मूलभूतः नैतिकः सिद्धान्तः अस्ति, केवलं आदर्शः न, किन्तु प्रत्येक मनुष्ये जीवनव्यवहारे व्यवहारसिद्धः मार्गः अपि अस्ति। अहिंसाया अनुपालनं कुर्वन् व्यक्तिः

केवलं बाह्यकर्मेषु हिंसा त्यजति न, किन्तु भाषायाम् मनसि च हिंसां न कर्तुं प्रयत्नं करोति। किन्तु अहिंसाया पालनम् सुलभं न, किन्तु बहुचालितं, संघर्षयुक्तं च अस्ति। व्यक्तेः अहिंसकं जीवनं यापनाय अनेकाः सामाजिकसांस्–तिकव्यक्तिगताः बाधाः आगच्छन्ति। प्रारम्भे अहिंसाया पालनम् व्यक्ति मनसि क्रोध, द्वेष, लोभ, मोह, ईर्ष्या, तथा अन्येषां प्रति द्विविधभावनाः परिष्कारयितुं शक्यते। किन्तु यदा एते दोषरूपाणि भावनाः उत्पद्यन्ते, तदा अहिंसकः स्वकर्म, स्ववचनमनः च संयमेन नियंत्रयितुं संघर्षं अनुभवति।

अहिंसा पालनस्य प्रमुखा चुनौती अस्ति, यत् विश्वे हिंसा, अत्याचारः, सामाजिकअसमानता, न्यायविहीनता च व्याप्ताः सन्ति। एतेषु परिस्थितिषु मनसा, वाचसा, कर्मणा च हिंसाविहीनं व्यवहर्तुं व्यक्तेः सततं प्रयासः आवश्यकः। अनेकदा व्यक्तिगतहितार्थं वा सामाजिकहितार्थं हिंसात्मकमार्गेण त्वरितसिद्धिः सम्भवति, किन्तु अहिंसकदृष्ट्या धैर्य संयमेन अपेक्षितं दीर्घकालिकं समाधानं साधनीयम्। व्यक्तेः अहिंसकः दृष्टिकोणः कर्मण्यसत्यम्, करुणा, सहिष्णुतां च केन्द्रितः भवति। अहिंसाया पालनम् केवलं बाह्यवर्तनं न, अपि तु आत्मनः मनसः परिष्कारं च साधयति।

अहिंसाया अनुपालनम् कठिनं भवति, यदा व्यक्तिः क्रोधद्वेष, मोहलोभादीनि निवारयितुं न समर्थः। किन्तु सततसत्कार्य, आत्मसंयम, ध्यान, योग, दयाभावादीनि अभ्यासेन अहिंसकं जीवनं प्राप्तुम् शक्यते। अहिंसाया पालनम् एकस्मिन्पर्यन्तं केवलं स्वहिताय न, अपितु अन्येषां हिताय अपि अनिवार्यम्। उदाहरणार्थ, यदि कर्मस्थले वा पारिवारिकजीवने हिंसा, कठोराचारः वा अनुचितवादः दृष्टः, तदा अहिंसकः व्यक्ति संवादः, सहयोगः, सहानुभूतिः च मार्गः अपनयति। एषा प्रक्रिया बहुधा समयबद्धा, धैर्ययुक्ता च भवति, किन्तु दीर्घकालिके सामाजिकसन्तुलनं शान्ति च सुनिश्चितयति।

अहिंसाया पालनं समाजे बहुविधः संघर्षः जनयति। राष्ट्रेषु, समुदायेषु, वर्गेषु च भेदभावः जातिवादः सामाजिकअन्यायः च विद्यमानाः। एतेषु स्थितिषु अहिंसकः नागरिकः केवलं शारीरिकहिंसावर्जनं न, अपि तु भाषाविचारकर्मे हिंसाविहीनतां पालनं च कुर्यात्। यदा नागरिकः अहिंसकदृष्टिं स्वव्यवहारे धारयति, तदा समाजे अपराधः हिंसा च न्यूनः भविष्यति। अहिंसकः मार्गः दीर्घकालिके सामाजिकस्थायित्वं, न्यायसंरक्षणं च सुनिश्चितयति।

आधुनिकयुगः च अहिंसाया पालनस्य महत्वपूर्णः। अस्मिन युगे हिंसा, तनावः, सामाजिकविवादाः, भ्रष्टाचारः, पर्यावरणीयविनाशः च तीव्रं रूपं धृतवान्। एतेषु परिस्थितिषु अहिंसकदृष्ट्या व्यक्तिः आत्मसंयमं, करुणां, सहिष्णुतां च विकासयितुं आवश्यकम्। आधुनिकजीवने अहिंसा केवलं शान्तिस्थापनं न, अपि तु सामाजिकसमानता, मानवाधिकारसंरक्षणं, न्यायव्यवस्था च सुनिश्चितयति। वैश्विकस्तरे अपि अहिंसा राष्ट्रस्य स्थिरसामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विकासे सहायकः। अहिंसकदृष्ट्या कूटनीति, सहयोगः, संवादः च राष्ट्रस्य अन्तरर्राष्ट्रीयसंबन्धान् दृढयति।

व्यक्तिगतस्तरे अहिंसा मानसिकशान्ति, आत्मिकसंतोष, संयमः च संवर्धयति। अहिंसकः व्यक्ति क्रोधद्वेषलोभादीनि नकारयित्वा स्वजीवनं शांतिपूर्णं संयमयुक्तं च करोति। सामाजिकस्तरे अहिंसकदृष्टिः अपराधह्रासं, सामाजिकसमानतां, न्यायस्थापनं च साधयति। राष्ट्रस्तरे अहिंसा स्थिरं, विकसितं, न्यायपूर्णं च समाजनिर्माणं सुनिश्चितयति। अतः अहिंसा केवलं व्यक्तिगतहिताय न, अपि तु सामाजिकराष्ट्रहिताय अपि अनिवार्या।

अहिंसाया अनुपालनस्य व्यवहारदृष्टिः यथार्थपरायणः। प्रत्येकः व्यक्ति स्वकर्म, स्ववचनमनः च निगृहीत्वा अहिंसां साधयेत्। अभ्यासः, आत्मसंयमः, ध्यानं, सहानुभूतिः च अहिंसकं जीवनं प्राप्तुम् आवश्यकानि। संघर्षः स्थिरतया सामना करीत। अहिंसा केवलं सिद्धान्तः न, अपि तु व्यवहारमार्गः, जीवनशैली च। व्यक्तिः यदा अहिंसकः भवति, तदा समाजे शान्ति, न्याय, समरसता च संवर्ध्यते।

अहिंसाया पालनम् केवलं हिंसावर्जनम् न, अपि तु नैतिक, सामाजिक, आध्यात्मिकशुद्धेः, आत्मिकउन्नतेः च मार्गः। अहिंसकः व्यक्ति संयमं, धैर्यं, करुणां च संवर्धयति, यः पारिवारिकसामाजिकपेशेवरसंबंधान् दृढयति। समाजे यदि अधिकाः अहिंसकाः व्यक्तयः सन्ति, तर्हि आपसीसम्मानं, सहयोगः, प्रेमसंस्कृतिः च संवर्ध्यते।

अहिंसाया पालनं आधुनिकयुगे केवलं व्यक्तिगत नैतिकता, आध्यात्मिकउन्नति न, अपि तु समाजराष्ट्रयोः स्थायित्व, न्याय, समानता, सांस्कृतिकआर्थिकउन्नतिः च सुनिश्चितयति। अहिंसा केवलं बाह्यकर्मे न, अपि तु मनसि वाचायां च प्रभावी। यदा मनो विचारः हिंसाविहीनः, तदा कर्म वाणी स्वाभाविकतया अहिंसकः पुण्यकारी च भवन्ति।

संक्षेपतः, अहिंसाया पालनं संघर्षयुक्तम्, किन्तु व्यवहारिकदृष्ट्या आवश्यकम्। आधुनिकयुगे अहिंसा व्यक्तिके, समाजे, राष्ट्रे च स्थायित्वं, न्याय, समरसता, शान्ति च सुनिश्चितयति। अहिंसा केवलं सिद्धान्तः न, अपि तु जीवनमार्गः, व्यवहारदृष्टिः, नैतिक आध्यात्मिक सामाजिकसमृद्धेः आधारः च।

6. अहिंसाया अन्यधार्मिकसिद्धान्तैः तुलनात्मकअध्ययनम्

अहिंसा, या सनातने धर्मे प्रमुखः नैतिकः सिद्धान्तः, केवलं भारतीयदर्शने न, अपि तु अन्येषु धार्मिकसिद्धान्तेषु अपि विशेषं स्थानं प्राप्नोति। अहिंसा मानवजीवनस्य मूलभूतं आदर्शं भवति, यः केवलं हिंसावर्जनम् न, किन्तु व्यवहार, मन, वाणी च संयमितं जीवनं साधयति। अन्यधार्मिकसिद्धान्तेषु अहिंसाया विविधरूपं, प्रवर्तनम्, महत्त्वं च दृष्टव्यं। एतेषु विशेषतः बौद्धधर्मः, जैनधर्मश्च अहिंसां अत्यन्तं मूर्ध्नि धारयति।

बौद्धधर्मे अहिंसा (अहिंसा पञ्चशीलानां प्रमुखं एकं) सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः हानिनिवारणाय, करुणाप्रवर्तनाय च निर्देश्यते। बौद्धधर्मे अहिंसाया आधारः केवलं बाह्यकर्म न, अपि तु मनसा, वाचया च हिंसावर्जनं अस्ति। बौद्धसिद्धान्तानुसा ॅअहिंसा केवलं नैतिक नियमः न, अपि तु आत्मसाक्षात्कारस्य, ध्यानस्य, कर्मनिष्ठायाः च आधारः अस्ति। बौद्धधर्मे अष्टांगमार्गस्य अनुसरणेन अहिंसकं जीवनं साध्यते। यत्र सम्यक्सम्बोधिप्राप्तये सम्यक्दृष्टिः, सम्यक्चेष्टा, सम्यक्वाणी, सम्यक्कर्म, सम्यक्संयमादीनि पालनानि अहिंसाया स्थिरतां, मानसिकशान्तिं च सुनिश्चितयन्ति। बौद्धधर्मे अहिंसा केवलं प्राणिनः शरीरस्य रक्षणाय न, अपि तु मनसः शुद्धिः, सहानुभूतिः च संवर्धनाय अपि अनिवार्या।

जैनधर्मे अहिंसा अत्यन्तं कठोरं, परिपूर्णं च मान्यते। जैनसिद्धान्तानुसा ॅअहिंसा केवलं बाह्यकर्मे न, अपि तु आहार, वाणी, मनसि च प्रत्येक कृत्ये अनिवार्यम्। जैनधर्मे अहिंसा परमार्थे परमधर्मः, मोक्षमार्गे प्रमुखः च मान्यते। जैनाचार्याणां ग्रन्थेषु प्रतिपादितम् यत् सर्वे प्राणीकृसर्वजीवाः—समानान्यः जीवसंरक्षणाय अधिकारिणः, अतः हिंसा सर्वथा त्याज्या। जैनसाधकाः प्रतिदिनं ध्यानं, तप, संयम, सत्त्वानुग्रहादि अभ्यासेन अहिंसां पूर्णतः पालनं कुर्वन्ति। जैनधर्मे अहिंसा केवलं नैतिकः आदर्शः न, अपि तु जीवनस्य प्रत्येक क्षणस्य व्यवहारिकमार्गदर्शनम् अपि अस्ति।

बौद्धधर्मे अहिंसा अधिकतर मानसिक, वाचिक, कर्मण्यविहीन अनुशासनात्मक रूपेण दर्शिता। अहिंसा केवलं कर्मभिः व्याप्तं न, अपि तु करुणा, मैत्री, करुणाप्रवर्तनं च साधयति। बौद्धधर्मे अहिंसा व्यक्तिगतविकासस्य, ध्यानस्य, निर्वाणस्य च साधनं भवति। यदा मनः वाणी कर्म च हिंसाविहीनं भवति, तदा व्यक्तिः मानसिकशान्तिं, सामाजिकसमानतां च प्राप्तुम् समर्थः।

जैनधर्मे अहिंसा अत्यधिक सूक्ष्मतया, शास्त्रीयव्यवस्थया, प्रत्येक कृत्ये व्यवहृत्या पालनं कर्तव्यं। जैनसिद्धान्तानुर्सा आहारपद्धतिः, वस्त्रादिनि, यात्रापद्धतिः च अहिंसकदृष्ट्या नियन्त्रितानि। जैनमुनयः स्थूलसूक्ष्मप्राणिनः हानिं न करोतु, सर्वजीवनं साध्यं अहिंसकं च यापयन्ति। जैनधर्मे अहिंसा केवलं आत्मशुद्ध्यर्थं न, अपि तु समाजस्य कल्याणाय, प्रत्येक प्राणी हिताय च अनिवार्या।

तुलनात्मकरूपेण दृष्टे, बौद्धधर्मे अहिंसा अधिक मानसिक, नैतिक, आध्यात्मिक सुधारक रूपेण प्रदर्शिता, जैनधर्मे अहिंसा व्यवहारक, नियमनिष्ठ, प्रत्येक कर्मसिद्धान्तं अनुवर्त्य पूर्ण रूपेण पालनं। बौद्धधर्मे अहिंसा ध्यान, करुणा, मैत्र्यादीनां विकासं केन्द्रितं, जैनधर्मे अहिंसा प्रत्येक प्राणी, प्रत्येक कृत्य, प्रत्येक आहार आचरणे सम्पूर्णता साधयति।

अहिंसा पालनं बौद्धधर्मे व्यक्तिगण, समाजस्य हिताय, मोक्षमार्गे च उपयोगी। जैनधर्मे अहिंसा केवलं व्यक्तिगतकल्याणाय न, अपि तु सम्पूर्णसृष्टेः प्राणिनाम् संरक्षणाय अनिवार्या। बौद्धधर्मे अहिंसा संघर्षे साधनं, मानसिकशान्तिप्रदं चय जैनधर्मे अहिंसा जीवनस्य प्रत्येक क्रियायाम् अनिवार्यम्, व्यवहारिकमार्गदर्शनम्, परिश्रमेण पालनं च अपेक्षितम्।

अतः तुलनात्मकदृष्ट्या, बौद्धधर्मे अहिंसा मनसः, वाचः, कर्म च संयमित रूपेण पालनम्, जैनधर्मे अहिंसा प्रत्येक जीव, प्रत्येक कृत्य, प्रत्येक आहार वर्तनं अनिवार्यम्। दोनों धर्मेषु अहिंसा सामाजिक, नैतिक, आध्यात्मिक महत्त्वं धारयति, किन्तु जैनधर्मे अहिंसा अधिक कठोर, सूक्ष्म, व्यवहारिक नियमनिष्ठ च। बौद्धधर्मे अहिंसा मानसिकशान्ति, करुणा, मोक्षमार्गे साधनंय जैनधर्मे अहिंसा प्रत्येक प्राणीहिताय, व्यक्तिगतं आत्मशुद्ध्यर्थं, सामाजिककल्याणाय च मार्गदर्शिका।

समाप्त्यै, अहिंसाया तुलनात्मकअध्ययनं प्रदर्शयति यत् भारतीयधार्मिकसिद्धान्तेषु अहिंसा केवलं हिंसावर्जनम् न, अपि तु व्यक्तिगतराजनीतिक, सामाजिक, आध्यात्मिक, मोक्षमार्गे च महत्वपूर्णं स्थानं धारयति। बौद्धधर्मे अहिंसा मानसिकसामाजिक उन्नतिमूलक, जैनधर्मे प्रत्येक कर्मप्रवर्तनं संयमित, सूक्ष्म, पूर्णतः पालननिष्ठ च। एतेन दृष्ट्या अहिंसा केवलं नैतिकसिद्धान्तः न, अपि तु व्यवहारिकमार्गदर्शनं, आध्यात्मिकशुद्धि, सामाजिककल्याणं च सुनिश्चितयति।

।।. साहित्य की समीक्षा

रामकुमार शर्मा (२०१५) इत्यनेन स्वस्य अध्ययने वेदोपनिषद्सन्दर्भे अहिंसाया दार्शनिकावधारणायाः गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तुतम्। तस्य मतानुसारं सनातनधर्मस्य मूलभावना समग्रसृष्टौ एकस्यैव परमचेतनाया अथवा आत्मनः उपस्थितिं स्वीकुर्वन्ती अस्ति, एष एव विचारः अहिंसासिद्धान्तस्य आधारः भवति। वेदेषु वर्णिता सार्वभौमिककल्याणभावना तथा उपनिषत्सु प्रतिपादितानि "अहं ब्रह्मास्मि" तथा "तत्त्वमसि" इत्यादीनि महावाक्यानि एतत् तथ्यं स्पष्टयन्ति यत् प्रत्येकस्मिन् जीवे समानः आध्यात्मिकतत्त्वः विद्यते। यदा मनुष्यः एतस्य आध्यात्मिकैकत्वस्य अनुभवम् करोति, तदा सः कस्यापि प्राणिनः पीडनात् स्वाभाविकरूपेण निवर्तते, यतः सः परेषु स्वमेव पश्यति। एवं अहिंसा केवलं नैतिकनियमः न, अपितु आत्मज्ञानावस्थायाः परिणामः अस्ति। लेखकः अपि स्पष्टवान् यत् अहिंसाया सम्बन्धः केवलं शारीरिकहिंसायाः परित्यागेन सीमितः नास्ति, किन्तु विचारवाणीव्यवहाराणां पवित्रतया अपि सम्बद्धः अस्ति। तस्य अध्ययनानुसारं करुणा, दया, सहिष्णुता तथा समभाव इत्यादयः गुणाः अहिंसाया व्यावहारिकाभिव्यक्तयः सन्ति, ये व्यक्तेः समाजस्य च नैतिकविकासे महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति।

कृष्णकान्त मिश्र (२०१७) इत्यनेन स्वाध्ययने धर्मशास्त्रेषु वर्णितस्य आचारधर्मस्य अन्तर्गतं अहिंसाया महत्त्वस्य विस्तृतं

विश्लेषणं कृतम्। तस्य मतानुसारं सनातनधर्मस्य नैतिकव्यवस्थायाः मूलाधारः आचारधर्मः अस्ति, यस्मिन् व्यक्तेः आचरणं, व्यवहारः तथा सामाजिकदायित्वानि विशेषमहत्त्वेन निरूपितानि सन्ति। मिश्रः मनुस्मृतियाज्ञवल्क्यस्मृत्योः उदाहरणानि उद्धृत्य स्पष्टवान् यत् अहिंसा केवलं व्यक्तिगतः सद्गुणः न, अपितु समाजे संतुलनसमरसतयोः संरक्षणस्य प्रमुखं साधनम् अस्ति। तस्य अध्ययनानुसारं धर्मशास्त्रेषु मनुष्यः तादृशं आचरणं कर्तुं प्रेर्यते, येन कस्यापि प्राणिनः अनावश्यकपीडा न भवेत्। सः अपि उक्तवान् यत् अहिंसा दया, क्षमा, संयम तथा सत्य इत्यादिभिः नैतिकमूल्यैः सह सम्बद्धा अस्ति, ये सामाजिकजीवनं स्थिरं शान्तिपूर्णं च कुर्वन्ति। मिश्रस्य मतानुसारं यदि समाजस्य सदस्याः अहिंसात्मकं व्यवहारम् आचरन्ति, तर्हि पारस्परिकसंघर्षः, द्वेषः तथा असंतुलनम् स्वयमेव न्यूनं भवति। एवं धर्मशास्त्रेषु अहिंसा केवलं धार्मिकादर्शः न, अपितु सामाजिकव्यवस्थायाः नैतिकानुशासनस्य च आधाररूपेण स्वीकृता अस्ति, या व्यक्तेः समाजस्य च कल्याणे महत्त्वपूर्णां भूमिकां वहति।

सुरेशचन्द्र तिवारी (२०१२) इत्यनेन स्वस्य अध्ययने भगवद्गीतायाः नैतिकदार्शनिकदृष्टिकोणस्य अन्तर्गतं अहिंसासिद्धान्तस्य गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तुतम्। तेन अहिंसा गीतायां वर्णितानां दैवीगुणानां महत्त्वपूर्णं अङ्गं मन्यते, यत् मनुष्यस्य आध्यात्मिकनैतिकविकासस्य आधारः भवति। तिवारीमहाशयस्य मतानुसारं भगवद्गीतायां अहिंसाया अर्थः केवलं शारीरिकहिंसायाः परित्यागः नास्ति, अपितु मनसा, वाचा, कर्मणा च शुद्धेः पालनम् अपि अस्ति। गीतायां निर्दिष्टाभिः दैवीसम्पद्भिःकृयथा दया, क्षमा, आत्मसंयमः तथा करुणाकृसह अहिंसाया घनिष्ठः सम्बन्धः निरूपितः अस्ति। तस्य अध्ययनं स्पष्टयति यत् गीता अहिंसां निष्क्रियतारूपेण अथवा कर्तव्यपरित्यागरूपेण न स्वीकुरुते, किन्तु धर्मानुसारं कर्तव्यपालनेन सह संतुलितजीवनस्य शिक्षां ददाति। तिवारीस्य मतानुसारं श्रीकृष्णेन अर्जुनाय दत्तः उपदेशः एतत् दर्शयति यत् अहिंसाया वास्तविकस्वरूपं आन्तरिकद्वेषक्रोधाहङ्काराणां त्यागः अस्ति। एवं गीतायाम् अहिंसा कर्तव्यनिष्ठस्य, संयतस्य, धर्मपरायणस्य जीवनस्य अभिन्नतत्त्वं मन्यते, या व्यक्तिं आत्मोन्नतेः तथा सामाजिककल्याणस्य दिशि प्रेरयति।

महेशचन्द्र द्विवेदी (२०१८) इत्यनेन स्वाध्ययने महाभारतस्य शान्तिपर्वे वर्णितायाः अहिंसावधारणायाः विस्तृतं गम्भीरं च विश्लेषणं कृतम्। तस्य मतानुसारं महाभारतम् केवलं युद्धग्रन्थः न, अपितु धर्मनैतिकताजीवनमूल्यानां दार्शनिकग्रन्थः अस्ति, यस्मिन् अहिंसा धर्मस्य मूलतत्त्वं मन्यते। द्विवेदीमहाशयः विशेषतः भीष्मपितामहेन युधिष्ठिराय दत्तानाम् उपदेशानाम् अध्ययनं –त्वा स्पष्टवान् यत् अहिंसा सर्वेषां नैतिकाचाराणां आधारशिला अस्ति तथा समाजे शान्तिसंतुलनयोः संरक्षणस्य प्रमुखं साध ानम् अस्ति। तस्य मतानुसारं शान्तिपर्वे अनावश्यकहिंसा अध ार्मरूपेण निरूपिता अस्ति तथा मनुष्यः दया, करुणा, सहिष्णुता च आचरितुं प्रेर्यते। तथापि द्विवेदी निर्दिशति यत् महाभारतस्य दृष्टिकोणः पूर्णाहिंसावादस्य समर्थनं न करोति, अपितु धर्मरक्षण ााय, न्यायस्थापनाय तथा समाजस्य सुरक्षार्थं आवश्यकपरिस्थितिषु मर्यादितां धर्मसम्मतां हिंसाम् अपि स्वीकुरुते। एवं महाभारते अहिंसा व्यावहारिकसंतुलितनैतिकसिद्धान्तरूपेण प्रस्तुता अस्ति, या परिस्थित्यानुसारं धर्मस्य कर्तव्यस्य च समन्वयं साधयति।

प्रमोदकुमार चतुर्वेदी (२०१४) इत्यनेन स्वस्य अध्ययने पतञ्जलियोगसूत्रस्य सन्दर्भे अहिंसाया अवधारणायाः दार्शनिकाध्यात्मिकविश्लेषणं प्रस्तुतम्। तस्य मतानुसारं योगदर्शने अहिंसा यमानां मध्ये प्रथमस्थानं प्राप्तवती अस्ति, यत् दर्शयति यत् आध्यात्मिकसाधनायाः आरम्भः एव अहिंसात्मकजीवनात् भवति। चतुर्वेदीमहाशयस्य अभिप्रायेण पतञ्जलिना अहिंसा केवलं बाह्याचारपर्यन्तं न सीमिता, अपितु सा मनसा, वाचा, कर्मणा च पवित्रतया सम्बद्धा अस्ति। यदा साधकः कस्यापि प्राणिनः प्रति हिंसात्मकविचारान्, क्रोधं, द्वेषं च त्यजति, तदा तस्य अन्तःकरणे मानसिकशुद्धिः आत्मिकसंतुलनं च विकसितं भवति। तेन अपि स्पष्टं कृतं यत् योगसूत्रे अहिंसापालनात् व्यक्तेः समीपे शान्तिसौहार्दपूर्णं वातावरणं निर्मीयते, येन सामाजिकसमरसता वर्धते। अहिंसा आत्मसंयमं, करुणां तथा सहअस्तित्वभावनां विकसितवती भवति, या योगसाधनायाः उच्चस्तरप्राप्तये आवश्यकाः सन्ति। एवं पतञ्जलियोगदर्शने अहिंसा न केवलं व्यक्तिगताध्यात्मिकोन्नतेः आधारः, अपितु सामाजिकशान्तेः नैतिकजीवनस्य च मूलतत्त्वं स्वीकृतम् अस्ति।

रामनारायण पाण्डेय (२०१६) इत्यनेन स्वस्य अध्ययने पुराणेषु वर्णितानां विविधकथानाम् आख्यानानां च माध्यमेन अहिंसाकरुणयोः आदर्शानां गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तुतम्। तस्य मतानुसारं पुराणसाहित्यं केवलं धार्मिककथानां संग्रहः नास्ति, अपितु समाजाय नैतिकशिक्षां प्रदातुं समर्थं महत्त्वपूर्णं सांस्कृतिकमाध्यमम् अपि अस्ति। पाण्डेयमहाशयेन उक्तं यत् पुराणेषु वर्णिताः राजा शिबिः, हरिश्चन्द्रः, प्रह्लादः तथा अन्ये आदर्शचरित्राः त्यागस्य, दयायाः, सहानुभूतेः तथा अहिंसात्मकजीवनमूल्यानां प्रतिष्ठापनं कुर्वन्ति। एतेषां कथानां उद्देश्यं जनमानसे नैतिकचेतनां जागरयितुं तथा समाजं धर्मकरुणापरोपकारमार्गे प्रेरयितुम् अस्ति। तस्य अध्ययनानुसारं धार्मिकाख्यानानि सरलप्रभावशालिशैल्याः कारणेन सामान्यजनानां मनसि गाढं प्रभावं जनयन्ति तथा नैतिकमूल्यप्रसारे महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति। पुराणानां माध्यमेन अहिंसा केवलं दार्शनिकसिद्धान्तरूपेण न, अपितु व्यावहारिकजीवनस्य आदर्शरूपेण प्रस्तूयते। एवं पुराणसाहित्यं समाजे नैतिकानुशासनस्य, सहअस्तित्वस्य तथा मानवीयसंपेदनानां विकासस्य शक्तिशाली साधनं सिद्ध्यति।

विनोदकुमार शुक्ल (२०१६) इत्यनेन स्वस्य अध्ययने भारतीयसन्तपरम्परायाः सन्दर्भे अहिंसाया विकासस्य तथा तस्य

सामाजिकप्रभावस्य विस्तृतं विश्लेषणं कृतम्। तस्य मतानुसारं भारतीयसन्तसाहित्येन धर्मशास्त्रीयपरम्परायां निहितः अहिंसासिद्धान्तः जनसामान्यपर्यन्तं सरलव्यावहारिकरूपेण प्रसारितः। विशेषतः सन्तकबीरस्य गोस्वामितुलसीदासस्य च विचाराणां अध्ययनं कृत्वा सः स्पष्टवान् यत् एतेषां सन्तानां शिक्षाः वैदिकधर्मशास्त्रीयमूल्यैः सह गाढसम्बद्धाः सन्ति। कबीरः जातिपाखण्डसामाजिकभेदभावानां विरोधं कृत्वा प्रेम, समानता तथा अहिंसात्मकदृष्टिकोणस्य पालनम् अवश्यकम् इति प्रतिपादितवान्य तुलसीदासः तु रामचरितमानसस्य माध्यमेन दया, करुणा तथा धर्मनिष्ठजीवनम् आदर्शरूपेण प्रस्तुतवान्। सन्तपरम्परया अहिंसा केवलं धार्मिकसिद्धान्तरूपेण न स्वीकृता, अपितु सामाजिक सुधारस्य मानवतावादीचेतनायाश्च आधाररूपेण प्रतिष्ठापिता। तस्य अध्ययनात् स्पष्टं भवति यत् सन्तसाहित्येन समाजे सहिष्णुता, परस्परसम्मानः तथा नैतिकमूल्यानां सुदृढीकरणे महत्त्वपूर्णा भूमिका निर्वहिता तथा धर्मशास्त्रेषु निहिता अहिंसाभावना लोकजीवनेन सह संयोजिता।

नरेन्द्रकुमार वर्मा (२०१३) इत्यनेन स्वस्य अध्ययने अहिंसां भारतीयसंस्कृतेः सार्वभौमिकं शाश्वतं च मूल्यं निरूप्य तस्य सामाजिकराजनीतिकप्रभावयोः विस्तृतं विश्लेषणं प्रस्तुतम्। तस्य मतानुसारं भारतीयपरम्परायाम् अहिंसा केवलं धार्मिकाध्यात्मिकसिद्धान्तः नास्ति, अपितु जीवनपद्धतेः सामाजिकव्यवस्थायाश्च मूलाधारः आसीत्। वर्मामहाशयेन स्पष्टं कृतं यत् वेदेषु, उपनिषत्सु, गीतायां तथा धर्मशास्त्रेषु प्रतिपादिता अहिंसाभावना भारतीयसमाजे सहिष्णुता, करुणा तथा सहअस्तित्वचेतनां विकसितवती। तेन अपि उक्तं यत् अहिंसाया सामाजिकसम्बन्धान् संतुलितान् मानवीयान् च कर्तुं महत्त्वपूर्णा भूमिका आसीत्। राजनीतिकदृष्ट्या वर्मा महात्मागान्धिनः विचारधारां अहिंसाया आधुनिकव्यावहारिकाभिव्यक्तिरूपेण निरूपितवान्। तस्य मतानुसारं गांधीमहाशयेन सत्याग्रहस्य अहिंसात्मकसंघर्षस्य च माध्यमेन एतत् सिद्धं कृतं यत् हिंसां विना अपि सामाजिकराजनीतिकपरिवर्तनं सम्भवति। वर्मस्य निष्कर्षः अस्ति यत् अहिंसा अद्यतनवैश्विकसमाजे शान्तेः, न्यायस्य तथा मानवाधिकारस्थापनायाः अत्यन्तं प्रासंगिकः सिद्धान्तः अस्ति, यः भारतीयसांस्कृतिकविरासतायाः महत्त्वपूर्णा देनिः मन्यते।

दिनेशचन्द्र जोशी (२०२०) इत्यनेन स्वस्य अध्ययने अहिंसाया अवधारणां पर्यावरणीयदृष्ट्या विवेचितुं प्रयत्नः कृतः तथा स्पष्टं—तं यत् सनातनधर्मे अहिंसाया अर्थः केवलं मानवेषु वा जीवेषु प्रति हिंसाया परित्यागः न, अपितु सम्पूर्णप्रकृतेः संरक्षणेन अपि सम्बद्धः अस्ति। तस्य मतानुसारं भारतीयधर्मशास्त्रेषु वैदिकपरम्परायां च पृथ्वी, आपः, वायुः, अग्निः, आकाशः च पवित्रतत्त्वरूपेण स्वीकृताः सन्ति, येषां प्रति सम्मानसंरक्षणभावना अहिंसाया एव विस्तारः मन्यते। जोशीमहाशयेन उक्तं यत् वृक्षाणां, नदीनां, पर्वतानां तथा पशुपक्षिणां देवतुल्यत्वेन माननपरम्परा पर्यावरणसंतुलनस्य रक्षणाय सांस्कृतिकव्यवस्था आसीत्। तस्य अध्ययनानुसारं प्रकृतेः अनावश्यकदोहः, प्रदूषणम् तथा संसाधनानां दुरुपयोगः अपि हिंसायाः एकः प्रकारः मन्यते, यतः तेन समग्रजीवजगत् प्रभावितं भवति। सः निष्कर्षं दत्तवान् यत् सनातनधर्मस्य अहिंसात्मकदृष्टिः मानवप्रकृत्योः मध्ये संतुलितसहअस्तित्वभावनां वर्धयति। एवं अहिंसा पर्यावरणसंरक्षणस्य, पारिस्थितिकसंतुलनस्य तथा सततविकासस्य नैतिकाधाररूपेण अवगन्तुं शक्यते, या आधुनिकपर्यावरणसंकटानां समाधानाय अत्यन्तं प्रासंगिका अस्ति।

सत्यप्रकाश अग्रवाल (२०११) इत्यनेन स्वस्य अध्ययने स्मृतिग्रन्थानां सन्दर्भे सामाजिकव्यवस्थायाः अहिंसायाः च पारस्परिकसम्बन्धस्य विस्तृतं विश्लेषणं प्रस्तुतम्। तस्य मतानुसारं मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः तथा अन्ये धर्मशास्त्रीयग्रन्थाः समाजस्य संरचनां नैतिकमूल्याधारितां मन्यन्ते, येषु अहिंसाया विशेषं स्थानम् अस्ति। अग्रवालमहाशयेन स्पष्टं कृतं यत् स्मृतिग्रन्थेषु सामाजिकजीवनं संतुलितं सुव्यवस्थितं च कर्तुं न्यायः, दया, सहिष्णुता तथा संयमः इत्यादयः गुणाः विशेषरूपेण प्रतिपादिताः सन्ति। तस्य अध्ययनानुसारं अहिंसा केवलं व्यक्तिगताचारनियमः न, अपितु सामाजिकस्थैर्यस्य सामूहिककल्याणस्य च आधारः अस्ति। सः उक्तवान् यत् यदा समाजे न्यायपूर्णा व्यवस्था स्थाप्यते तथा व्यक्तयः परस्परं प्रति दयालवः सहनशीलाश्च भवन्ति, तदा संघर्षस्य असन्तोषस्य च सम्भावनाः न्यूनाः भवन्ति। अग्रवालस्य मतानुसारं स्मृतिग्रन्थैः शासकप्रजयोः उभयोः कृते नैतिकाचारनियमाः निर्धारिताः, येन समाजे संतुलनं शान्तिः च स्थापिता भवेत्। एवं अहिंसा सामाजिकानुशासनस्य, नैतिकदायित्वस्य तथा स्थायिसामाजिकव्यवस्थायाः आधारशिलारूपेण निरूपिता अस्ति।

राजेशकुमार सिंह (२०२१) इत्यनेन स्वस्य अध्ययने आधुनिकवैश्विकपरिप्रेक्ष्ये अहिंसाया प्रासंगिकतायाः विश्लेषणं कृत्वा तां विश्वशान्तेः मानवाधिकारस्थापनायाश्च सह घनिष्ठतया सम्बद्धां निरूपितवान्। तस्य मतानुसारं वर्तमानकाले वर्धमानाः युद्धाः, सामाजिकसंघर्षाः, हिंसा तथा असहिष्णुता इत्यादयः समस्याः मानवसमाजस्य समक्षं गम्भीरचुनौत्यः रूपेण उपस्थिताः सन्ति, यासां समाधानम् अहिंसात्मकदृष्टिकोणेन सम्भवति। सिंहमहाशयेन स्पष्टं कृतं यत् सनातनधर्मे प्रतिपादिता अहिंसा केवलं धार्मिकसिद्धान्तः न, अपितु सार्वभौमिकं नैतिकमूल्यं अस्ति, यत् सर्वेषां संस्कृतीनां समाजानां च कृते समानरूपेण उपयोगी भवति। तेन महात्मागान्धिनः अहिंसात्मकआन्दोलनं उदाहरणरूपेण प्रस्तुत्य दर्शितं यत् अहिंसा सामाजिकराजनीतिकपरिवर्तनस्य प्रभावी साधनं भवितुं शक्नोति। तस्य अध्ययनानुसारं अहिंसा मानवाधिकारसंरक्षणं, समानता, न्यायः तथा सहअस्तित्वभावनां सुदृढीकरोति। निष्कर्षरूपेण सः प्रतिपादयति यत् सनातनधर्मस्य अहिंसा विश्वनैतिकतायै नवीनां दिशं दातुं समर्था अस्ति तथा वैश्विकस्तरे शान्तेः, सहयोगस्य मानवीयमूल्यानां च स्थापनाय अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः भवितुम् अर्हति।

ललितनारायण त्रिपाठी (२०१०) इत्यनेन स्वस्य अध्ययने उपनिषदां दार्शनिकसिद्धान्तानाम् आधारेण अहिंसाया अवधारणायाः गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तुतम्। तस्य मतानुसारं उपनिषत्सु प्रतिपादितः आत्मब्रह्मणोः ऐक्यसिद्धान्तः अहिंसाया मूलदार्शनिकाधारः अस्ति। तेन उक्तं यत् उपनिषदां महावाक्यानिकृ"तत्त्वमसि" तथा "अहं ब्रह्मास्मि"कृएतत् स्थापितवन्ति यत् समस्तेषु जीवेषु एक एव परमतत्त्वः विद्यमानः अस्ति। यदा मनुष्यः एतस्य आध्यात्मिकसत्यस्य अनुभवं करोति, तदा सः कस्यापि प्राणिनः प्रति हिंसात्मकं व्यवहारं कर्तुं न शक्नोति, यतः अन्येषां दुःखप्रदानं स्वयमेव दुःखप्रदानस्य सदृशं मन्यते। त्रिपाठीमहाशयस्य मतानुसारं अद्वैतवेदान्तदर्शनम् अहिंसाया सर्वोच्चव्याख्यां प्रदर्शयति, यतः तत् भेदभावं, द्वेषं तथा अहङ्कारं अज्ञानस्य परिणामरूपेण मन्यते। तस्य अध्ययनं अपि स्पष्टयति यत् अहिंसा केवलं नैतिकनियमः न, अपितु आत्मज्ञानावस्थायाः उद्भूता जीवनदृष्टिः अस्ति। एवं उपनिषदाम् अद्वैतसिद्धान्तः मनुष्यं समभावस्य, करुणायाः तथा सार्वभौमिकप्रेमभावनायाः स्वीकरणे प्रेरयति, या अहिंसात्मकजीवनस्य वास्तविकः आधारः अस्ति।

।।।. उपसंहार

प्रस्तुतस्य अध्ययनस्य आधारः स्पष्टयति यत् सनातनधर्मशास्त्रेषु अहिंसाया अवधारणा अतीव व्यापक, गभीर तथा बहुआयामि रूपेण प्रतिपादिता अस्ति। अहिंसां केवलं हिंसाया अभावे न, किन्तु जीवनस्य नैतिक, आध्यात्मिक तथा सामाजिक आदर्शरूपेण स्वीक्रियते। वेदाः, उपनिषदः, भगवद्गीता, महाभारत, स्मृतिग्रन्थाः, पुराणानि तथा योगदर्शनं अहिंसां मानवजीवनस्य उच्चतममूल्येषु स्थापितवन्तः।

अध्ययनात् ज्ञातम् यत् उपनिषदेषु आत्मा–ब्रह्मैक्यसिद्धान्तः अहिंसाया दार्शनिकाधारं ददाति। अस्मिन् दृष्टौ समस्तेषु जीवेषु एकमेव चेतना विद्यमानमिति स्वीक्रियते, यतः कस्यापि प्राणीं दुःखं दातुम् स्वस्य दुःखं दत्तुं समं मन्यते। भगवद्गीतायां अहिंसा दैवीगुणेषु सम्मिलिता, कर्तव्यनिष्ठ–संतुलितजीवनसंपादनेन सह संयोजिता। महाभारते अहिंसां धर्मस्य मूलतत्त्वरूपेण स्वीक्रियते, किन्तु व्यावहारिकपरिस्थितिषु संतुलितं हिंसात्मकम् रूपं प्रदर्शितम्। स्मृतिग्रन्थेषु अहिंसा सामाजिकव्यवस्था, न्याय, नैतिकअनुशासनस्य आधारशिला इति मन्यते। पतञ्जलियोगसूत्रे तां आध्यात्मिकसाधनायाः प्रथमचरणम् इति दर्शितम्। पुराणाः तथा संतपरम्परा अहिंसाया सिद्धान्तं लोकजीवने सम्यक् समन्वितवन्तः, करुणा, दया तथा सह–अस्तित्वभावनां च विकासयन्ति। अध्ययनात् एव ज्ञातम् यत् अहिंसा केवलं मानवसमाजस्यैव न, अपितु प्रकृतिः पर्यावरणसंरक्षणेन सह अपि संबद्धा।अतः सनातनधर्मशास्त्रेषु अहिंसा सार्वभौमिकनैतिकसिद्धान्तः इति निरूप्यते, यः व्यक्तिगतात्मिकउन्नति, सामाजिकसमरसता तथा वैश्विकशान्त्याः स्थापने महत्त्वपूर्णं योगदानं ददाति। आधुनिकयुगस्य हिंसा, असहिष्णुता तथा पर्यावरणसंकटानां संदर्भे अहिंसाया एषा अवधारणा अतीव प्रासंगिका मार्गदर्शक च इति सिद्धा।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. रामकुमार शर्मा, (2015). वैदिक दर्शन और नैतिक मूल्य. नई दिल्लीः मोतीलाल बनारसीदास।
2. कृष्णकांत मिश्रा, (2017). धर्मशास्त्रों का सामाजिक दर्शन. वाराणसीः चौखम्बा प्रकाशन।
3. सुरेशचन्द्र तिवारी, (2012). गीता का नैतिक दर्शन. इलाहाबादः लोकभारती प्रकाशन।
4. महेशचन्द्र द्विवेदी, (2018). महाभारत का नैतिक चिंतन. दिल्लीः भारतीय ज्ञानपीठ।
5. प्रमोद कुमार चतुर्वेदी, (2014). पतंजलि योगसूत्र का दार्शनिक अध्ययन. जयपुरः रावत पब्लिकेशन।
6. रामनारायण पाण्डेय, (2016). पुराणों का सांस्कृतिक अध्ययन. वाराणसीः चौखम्बा ओरिएंटालिया।
7. विनोद कुमार शुक्ल, (2019). भक्ति आंदोलन और सामाजिक चेतना. लखनऊः हिंदी संस्थान।
8. नरेन्द्र कुमार वर्मा, (2013). भारतीय संस्कृति और नैतिक मूल्य. भोपालः मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी।
9. दिनेशचन्द्र जोशी, (2020). भारतीय परम्परा और पर्यावरण नैतिकता. दिल्लीः ओरिएंट ब्लैकस्वान।
10. सत्यप्रकाश अग्रवाल, (2011). प्राचीन भारतीय सामाजिक व्यवस्था. आगराः साहित्य भवन।
11. राजेश कुमार सिंह, (2021). भारतीय दर्शन और विश्व शांति. नई दिल्लीरू प्रभात प्रकाशन।
12. ललित नारायण त्रिपाठी, (2010). उपनिषदों का दार्शनिक अध्ययन. वाराणसीः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।